

засобах і прийомах юридичного дискурсу. Її формування й остаточне утвердження тісно пов'язані зі становленням і розвитком соціологічної юриспруденції та її варіантів. Ця модель звільнила юриспруденцію від надмірного впливу на неї формальної логіки і силогістики.

Герменевтична модель Ю. а. своїм становленням і розвитком зобов'язана герменевтиці. Ключовим поняттям цієї моделі є поняття т. зв. герменевтичного кола, під яким розуміється можливість досягнення цілого через досягнення частин і навпаки. Використання поняття герменевтичного кола в юридичній науці, на відміну від ін. наук, має свою специфіку. Серед недоліків герменевтичної моделі є те, що вона не дає відповідей на низку питань, які виникають у ході тлумачення юридичних текстів, і тим більше не пропонує чітких механізмів їх вирішення.

В основі моделі цілісного підходу до проблеми Ю. а. лежить ідея системної єдності або когерентності. Остання становить суттєвий елемент раціональності та є незамінною для теорії раціонального юридичного дискурсу. Самостійною моделлю вона стає лише тоді, коли єдність (когерентність) стає домінуючою ідеєю. Цілісна модель Ю. а. також не є бездоганною. Адже будь-яка система сама по собі не може претендувати на завершеність і когерентність. Це можуть зробити лише люди і певні процедури, якою є Ю. а.

Лит.: Козюбра М. І. Моделі (типи) юридичної аргументації // Наукові записки НаУКМА, 2013, т. 144–145: Юридичні науки; Щербина Ю. О. Логіка та юридична аргументація. К., 2013; Загальна теорія права / за заг. ред. М. І. Козюбри. К., 2015; Рабінович П. М. Пра-

вова аргументація як інтелектуальний простір використання юридичної техніки й технології (спроба концептуальної характеристики). В кн.: Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання: тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції (м. Харків, 30 вересня – 1 жовтня 2015 р.). Х., 2015; Юридична аргументація. Логічні дослідження / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін.; за заг. ред. О. М. Юркевич. Х., 2015.

С. В. Шевчук.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – передбачені санкціями норм права й гарантовані заходами державного примусу та переконання осуд і несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких зобов'язаний зазнавати правопорушник.

Наукове визначення поняття Ю. в. передбачає безліч підходів до її розуміння, зокрема як: 1) юридичний обов'язок дотримання й виконання вимог, передбачених нормою права; 2) реакція на правопорушення; 3) взяті в динаміці правові відносини між правопорушником (або особою, обвинуваченою у вчиненні правопорушення) і державними органами; 4) конкретні заходи державного примусу; 5) атрибут, властивість обов'язку, який здійснюється добровільно; 6) реалізація особою обов'язку відповідати, що виникає на підставі правопорушення; 7) обов'язок зазнати позбавлення особистого, організаційного або майнового порядку.

У юридичній науці відсутня термінологічна чіткість щодо поняття Ю. в. Це пояснюється як складністю і багатифункціональністю цього інституту, так і наявністю різних підходів, які ви-

вчають Ю. в. і, як наслідок, правопорушення як відповідальність за майбутні дії – її позитивний («заохочувальний») і негативний («ретроспективний») аспекти. Набула поширення ця концепція і в теорії права. Найбільш стійкою є позиція прихильників традиційного, ретроспективного підходу. Однак у ході дискусії, що почалася в 1960-х, з'являється теорія позитивної відповідальності особи за чітке, ініціативне здійснення нею юридичних обов'язків (правомірна поведінка). Прихильники розуміння відповідальності тільки в ретроспективному сенсі вважають неможливим об'єднати суперечливі аспекти, оскільки: одна виключає ін., позитивна Ю. в. тотожна обов'язкам і позбавлена процесуальної форми, не забезпечена державним примусом, її зміст розчиняється в моральній відповідальності, викликає труднощі визначення її підстав. Прихильники поділу Ю. в. на позитивну і ретроспективну вважають, що традиційне розуміння Ю. в. тільки як кари, відплати обумовлено догмами і стереотипами; відповідальність єдина, а різними є форми її реалізації. Вітчизняні науковці аргументують, що право не тільки попереджає правопорушення, а й активно стимулює поведінку особистості, виконує нові функції, й тому виступають за широке розуміння Ю. в., пропонують вийти за межі лише карної ролі Ю. в., яка є другорядною, вторинною. Отже, позитивний та негативний аспекти відповідальності слід вивчати в понятійній єдності, цілісності.

В об'єктивному сенсі Ю. в. – це комплексний міжгалузевий інститут, який встановлює певні санкції особистого, майнового або організаційного

характеру за скоєне правопорушення, а також порядок застосування до правопорушника юридичних санкцій. У суб'єктивному сенсі Ю. в. – це здійснюване в установленому законом порядку при забезпеченні особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні правопорушення, права на захист на основі принципу змагальності й рівноправності сторін, покладання на особу, яка вчинила правопорушення, певних санкцій особистого, майнового або організаційного характеру, які передбачені нормами права за даний вид правопорушення.

В узагальненому вигляді Ю. в. як правове явище характеризується рядом загальних і юридичних властивостей та ознак.

1. Соціальна обумовленість. Ю. в. має ціннісний зміст. Порівняльний та історичний аналіз правових систем показує, що будь-яка система Ю. в. є не що ін., як конкретизація системи цінностей цього суспільства у сфері права.

Відповідальність особи має соціально-комунікативну природу та виникає тоді, коли поведінка людини має соціальну значущість і регулюється соціальними нормами.

Для суб'єкта, наділеного свободою, соціальна відповідальність виступає стримуючою і спрямовуючою силою. Напрямок і діяльність суб'єкт обирає вільно. Щодо цього відповідальність виявляється як міра його волі. Якщо свобода забезпечує можливість вибору, то відповідальність – це його оцінка. У цьому сенсі свобода волі є передумовою відповідальності.

Ю. в. транслює суспільний осуд, осуд порушника правових норм і прин-

ципів і спрямована на формування й забезпечення правомірної поведінки (правопорядку), на витіснення, подолання протиправної поведінки як соціально шкідливої.

2. У правовій системі Ю. в. виступає як міжгалузевий комплексний інститут, якому притаманні системність і відносна відособленість у системі права, структуру якого утворюють групи норм галузевих інститутів відповідальності – субінститутів.

Інститут Ю. в. розвинений у будь-якій правовій системі і є повноцінним і самостійним її елементом, оскільки має власний предмет і метод правового регулювання. Саме вони в сукупності з єдиними принципами та функціями Ю. в. забезпечують єдність цього інституту. Предмет правового регулювання інституту становлять правовідносини, які виникають із правопорушень (деліктні правовідносини) і входять до складу різних галузей права. Відносини Ю. в. регулюються імперативним методом, оскільки правовідносини в даній сфері є вертикальними – між державою, що санкціонує відповідну міру державного примусу, з одного боку, і суб'єктами правопорушення – з другого. Основними елементами методу Ю. в. є: а) визначення кола заборонених нормами права діянь (дій або бездіяльності); б) визначення складів правопорушень і їх основних та факультативних елементів; в) встановлення заходів відповідальності за скоєне правопорушення.

3. Системність. Єдність і взаємозв'язок елементів системи Ю. в. свідчать про її системність. Система Ю. в. – це сукупність і взаємодія норм і інститу-

тів права, дотримання яких забезпечує правопорядок, а застосування їх при вчиненні правопорушення відновлює правопорядок. Системна єдність Ю. в. забезпечується такими її елементами, як цілі, предмет і метод правового регулювання, єдині принципи, функції Ю. в., механізм її здійснення. Ю. в. являє собою особливу конструкцію, яка є технікою владної діяльності: вона ґрунтується на спеціальній нормативній базі, найбільш ретельно регламентована, здійснюється процесуально, характеризується набором чітких правомочностей суб'єктів, залучених до сфери її дії, пов'язана з винесенням офіційних документів і т. д.

Системний підхід до проблеми Ю. в. дозволяє виявити її взаємопов'язані елементи:

1) суб'єкт Ю. в. До Ю. в. притягуються фізичні та юридичні особи – суб'єкти права за вчинення правопорушення, що свідчить про негативну правову оцінку їх поведінки. Притягнення до Ю. в. здійснюється лише за наявності юридичних, фактичних та процесуальних підстав.

Застосовується лише до деліктоздатних суб'єктів, винних у скоєнні правопорушення. Перелік та властивості суб'єктів, здатних нести Ю. в., та обсяг їх деліктоздатності визначаються галузевим законодавством;

2) Ю. в. має певну мету.

Цілі Ю. в. – це бажаний соціальний ефект, очікувані результати її застосування. Вони можуть бути основними, проміжними, перспективними, додатковими, найближчими. Залежно від об'єктів впливу вони є загальносоціальними та індивідуальними.

Загальносоціальні цілі охоплюють результати, у досягненні яких зацікавлене суспільство в цілому: а) захист правопорядку, що дозволяє забезпечити існування суспільства як цілісного організму, його розвиток відповідно до основних правових вимог; б) досягнення справедливості, яке спричиняє необхідність покарання правопорушників з одночасним відновленням порушених прав потерпілих; в) гарантування (забезпечення) прав людини.

Індивідуальні цілі визначають результат, який має бути досягнутий при притягненні до відповідальності за вчинення конкретного правопорушення, а саме: а) захист прав фізичної чи юридичної особи. Притягнення до відповідальності правопорушника захищає права особи, яка постраждала від цього правопорушення (наприклад, компенсує їй матеріальну і моральну шкоду, заподіяну правопорушенням, відновлює її порушені права); б) покарання, яке передбачає обмеження прав конкретного правопорушника, позбавлення його певних матеріальних і нематеріальних благ.

Мета Ю. в. конкретизується на рівні галузей права, що пропонують різноманітні можливості забезпечення належного результату. Наприклад, метою покарання за кримінальним правом є не тільки кара, а й виправлення правопорушника. Метою матеріальної відповідальності є компенсація шкоди, заподіяної роботодавцеві діями працівника, що зумовлює її правовідновний характер. Водночас відповідно до мети дисциплінарної відповідальності (забезпечення дисципліни) її заходи є насамперед каральними (наприклад, оголошення

догани працівнику чи звільнення його з роботи).

Цілі Ю. в. конкретизуються в її функціях, які відображають основні напрями її впливу на суспільство та особу, характеризують її сутність і призначення;

3) Ю. в. має певні завдання, до яких належать: а) відновлення порушених прав; б) запобігання вчиненню нових правопорушень як самою особою, так і ін. особами; в) покарання особи, яка вчинила правопорушення;

4) Ю. в. як комплексний інститут, побудований на власних принципах.

Принципи Ю. в. – це засадничі вимоги, що знаходяться у взаємодії з принципами права, визначають її зміст, підстави, гарантії та процедури здійснення. До означених вимог насамперед належать такі:

1) принцип справедливості, який передбачає, зокрема: а) існування єдиних підстав притягнення до Ю. в. для всіх осіб; б) відповідність санкції рівню соціальної шкідливості, тяжкості правопорушення з урахуванням обставин, що пом'якшують та обтяжують відповідальність особи; в) індивідуальний характер Ю. в. (за вчинене правопорушення має відповідати особа, яка його вчинила); г) заборону зворотної дії в часі закону, що встановлює чи посилює Ю. в.; г) заборону двічі притягувати особу до Ю. в. одного виду за вчинення нею того самого правопорушення; д) неупередженість і послідовність осіб, що притягують до Ю. в.;

2) принцип гуманізму, відповідно до якого заходи відповідальності не повинні мати за мету приниження людської гідності, спричинення фізичних страж-

дань. Крім того, з гуманістичних міркувань особа звільняється від відповідальності за певне порушення в разі набрання чинності новим законом, який скасовує караність такого діяння; так само зворотню дію в часі має закон, який пом'якшує відповідальність особи;

3) принцип законності, згідно з яким Ю. в. застосовується лише за ті діяння, які на час їх скоєння прямо передбачені чинним законодавством як правопорушення. Законність також вимагає застосування заходів Ю. в. у межах санкцій норм права. Крім того, законність означає, що притягнення особи до Ю. в. має здійснюватися уповноваженими на це суб'єктами в установленому процесуальному порядку;

4) принцип обґрунтованості, який вимагає встановлення факту вчинення протиправного діяння, наявності необхідних доказів усіх елементів складу правопорушення та з'ясування ін. обставин, які впливають на вид і міру Ю. в.;

5) принцип невідворотності Ю. в. Якщо правопорушення вчинене, а відповідальність не настала, це спричиняє шкоду авторитету права, захищеності прав особи, сприяє появі почуття впевненості в можливості безкарності при порушеннях закону. Цей принцип передбачає, що жодне правопорушення не повинно залишатися «непоміченим» для суспільства і держави; застосування відповідальності за правопорушення має бути оперативним, а вжиті щодо правопорушників заходи – ефективними;

6) принцип доцільності, що зумовлює необхідність обрання таких заходів Ю. в., які б якнайкраще узгоджувалися

з її цілями. Ідеться, зокрема, про обрання такого покарання, яке найкраще узгоджується з особистими якостями правопорушника, ступенем суспільної шкідливості його вчинку, конкретними обставинами його скоєння. Саме для цього законом передбачено різноманітні види санкцій (альтернативних, відносно визначених), які дозволяють урахувати конкретні умови вчинку та індивідуальність винної особи. Принцип доцільності також передбачає обов'язок вирішувати питання про пом'якшення відповідальності або про відмову від її застосування;

7) взаємодія цілей, завдань і принципів Ю. в. утілюється в системі її функцій – складно організованої системи, елементами якої є окремі, відносно самостійні функції Ю. в.: каральна, превентивна, регулятивна, відновна, виховна. У свою чергу, в рамках відносно відокремленого напрямку правового впливу існують різновиди цього впливу, співвідношення між якими можна визначити як частину і ціле. Одночасно функції Ю. в. перебувають у складній залежності від функцій права.

4. Системна взаємодія і взаємна обумовленість цілей, принципів і функцій Ю. в.

Властивості системи Ю. в. виявляються у зв'язку елементів її змісту – цілей, принципів, функцій, стадій, правовідносин.

Мета Ю. в. визначає її функції (каральну, превентивну, виховну, правопоновлюючу). Реалізація останніх втілюється на підставі та в межах означених вище принципів.

5. Ю. в. здійснюється виключно на основі правових норм, формально ви-

значена ними. Це норми матеріального та процесуального права, які визначають правові підстави настання відповідальності і порядок їх реалізації.

6. Притягнення до Ю. в. зазвичай здійснюється уповноваженими на це суб'єктами шляхом правозастосування. Особливого значення в цьому контексті набуває додержання порядку (юридичної процедури) притягнення до відповідальності, установленого законодавством (кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, адміністративним процесуальним та ін.).

Тому Ю. в. визначається і здійснюється на основі матеріально-правових норм, але реалізується у відповідній процесуальній (процедурній) формі, тобто її динаміка обумовлюється процесуальними нормами. Операції з відновлення прав характеризують процедури здійснення Ю. в., але не зміст її функцій. Водночас у приватному праві притягнення до Ю. в. можливе у спрощеному порядку – поза процесуальним провадженням, за угодою сторін.

7. Здійснюється виключно за наявності достатніх підстав – нормативних, фактичних і процесуальних у разі правопорушення. Потрібно розрізнати підстави відповідальності, її зміст та її реалізацію.

8. Передбачає настання несприятливих наслідків особистого, майнового чи організаційного характеру, наприклад, позбавлення волі, оголошення догани, накладання штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Юридично такі наслідки виражені в юридичних обов'язках правопорушника зазнавати цих позбавлень. Вони

реалізуються в охоронних правовідносинах Ю. в.

9. Має публічно-правовий характер. За своєю природою будь-який вид Ю. в. захищає права як у публічній, так і приватній сфері та полягає у відновленні єдиного правопорядку. Правовідносини, в яких реалізується державно-примусова відповідальність, за своїми характеристиками є охоронними і публічно-правовими.

10. Настання несприятливих наслідків, передбачених санкціями норм права, забезпечується можливістю застосування легального державного примусу, заходи якого формалізовані в санкціях правових норм. Завдяки цьому відбувається покарання правопорушника та відновлюються порушені права постраждалої особи.

11. Здійснюється з використанням засобів, способів, що утворюють у сукупності механізм Ю. в.

Під механізмом Ю. в. слід розуміти систему юридичних засобів, спрямованих на застосування до особи, яка вчинила правопорушення, визначених у нормах матеріального права санкцій за вчинене правопорушення. Існують такі механізми Ю. в., які представлені в таких моделях: 1) норма права – правопорушення – охоронний правозастосовний акт – акт реалізації заходів Ю. в. (при порушенні публічно-правової норми); 2) норма права – умова договору – правопорушення – охоронний правозастосовний акт, акт реалізації заходів Ю. в. (при порушенні норми приватного права, договору); 3) норма права – правопорушення – охоронний правозастосовний акт (при порушенні норми публічного права особою, яка визнана

недієздатною); 4) норма права – умова договору – правопорушення – охоронний правозастосовний акт.

12. Ю. в. реалізується у формах – добровільної і державно-примусової. Відповідальність єдина, що не виключає таких двох форм її реалізації.

Ознаки і властивості Ю. в. у сукупності розкривають її зміст, визначаючи її специфіку, і дозволяють відмежувати її від ін. видів соціальної відповідальності.

Лит.: Зелена О. Поняття юридичної відповідальності: окремі проблеми // Право України, 2002, № 11; Хачатуров Р. Л., Липинський Д. А. Общая теория юридической ответственности. СПб., 2007; Іваненко О. В. Теоретико-правові аспекти позитивної юридичної відповідальності // Держава і право. К., 2008, вип. 42; Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах / [Н. М. Оніщенко, Т. І. Тарахонич, Н. М. Пархоменко, Н. М. Оніщенко]; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. К., 2009; Свирідюк Н. П. Юридична відповідальність у механізмі правового регулювання // Юридичний вісник, 2011, № 4 (21); Гришук В. К. Негативна (ретроспективна) юридична відповідальність та її підстави // Університетські наукові записки, 2012, № 4 (44); Середюк В. В. Основні підходи до розуміння юридичної відповідальності у вітчизняній правовій науці // Науковий вісник Херсонського державного університету, 2015, вип. 1, т. 1.

С. М. Олейников.

ЮРИДІЧНА ДЕФІНІЦІЯ – логічно і граматично завершене судження, в якому розкривається зміст юридичного поняття через зазначення його суттєвих юридично значущих ознак. Ю. д. при-

таманні як загальні ознаки дефініцій, так і спеціальні юридичні ознаки. До ознак Ю. д. можна віднести такі: 1) її зміст містить найважливіші юридично значущі ознаки чи ознаку дефініційованого поняття; 2) двочленна структура – визначуване поняття та його ознаки; 3) форма викладу Ю. д. не уніфікована; 4) розрахована на невизначену кількість застосувань; 5) існує можливість надання Ю. д. загальнообов'язкового характеру через її закріплення в юридичному акті.

Ю. д. можна класифікувати за різними критеріями. За джерелом Ю. д. може бути юридико-практичною (легальною) та доктринальною. Своєю чергою, юридико-практичні (легальні) дефініції можуть бути правотворчими, офіційно-правотлумачними й правозастосовними. Тоді як офіційно-правотлумачна чи правозастосовна дефініції не містять норм права, правотворча дефініція є по суті нормативно-правовим приписом, що містить найважливіші юридично значущі ознаки поняття з метою впровадження правового регулювання. Наприклад, «правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» (ч. 1 ст. 202 ЦК України). Доктринальна Ю. д. – це сформульоване у правознавстві та закріплене в наукових працях судження, що містить найважливіші юридичні ознаки поняття. Наприклад, «основоположні права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками ін. суб'єктів».